

Synnyttääkö verkko eriarvoisuutta?

Yhteiskunnassa on tapahtunut merkittäviä muutoksia, joissa verkko ja internet ovat olleet osallisina. Mutta miten paljon osallisina? Onko verkko tai internet vain yksi uusi media monien muiden joukossa vai onko sillä perusteellisempaa rakenteellista merkitystä? Tällä hetkellä kiinnostavin yhteiskunnallinen keskustelu koskee juuri verkon institutionaalisia vaikutuksia ja erityisesti sen osuutta eriarvoistumiseen ja ulkopuolisuuteen.

Tämä keskustelu on kansainvälisesti kulkenut nimellä "digital divide", ja tässä artikkelissa on tarkoitus tutustua sen erilaisiin muotoihin. Ilmiönä digitaalinen kahtiajako ei ole yksiselitteinen, ja sen käsitteellistämisen tavoilla on siksi omat seurauksensa.

Mikä digitaalinen kahtiajako?

Termi "digital divide" syntyi Yhdysvalloissa 1990-luvun loppupuolella, ja sillä viitattiin erityisesti ihmisten erilaisiin mahdollisuuksiin päästä verkkoon ja saada hyötyä sen käytöstä. On esitetty epäilyjä, että termin kehittäjillä on ollut mielessään myös alan myynninedistämisen tarpeet, sillä eriarvoisuutta estämään tarvitaan sekä laitteita että mielellään myös julkista rahaa. Lähemmin katsottuna koko keskustelu ei ole niin uusi, kuin miltä se ensi silmäyksellä vaikuttaa, vaan tema on tuttu jo 1970-luvulta. Tuolloin erityisesti Unescossa keskusteltiin maailman uudesta tiedotusjärjestyksestä ja tunnettiin huolta viestimien epätasa-arvoisesta ja kautumisesta. Medialla nähtiin olevan keskeinen rooli demokraattisessa yhteiskuntakehityksessä, ja siksi viestimien puutetta tai uutisvirtojen yksisuuntaisuutta pidettiin vakavana ongelmana (Berrigan 1981; Nordenstreng & Varis 1974; Unesco 1980). Keskustelu kiertyi pitkälti Etelän ja Pohjoisen välisen epätasapainon ja termien "gap" eli "kuilu" sekä "information-rich" ja "information-poor" eli "informaattorikkaat" ja "informaatioköyhät" ympärille (ks. myös Kivikuru 2003).

Ajankohtainen kysymys kuuluu, synnyttääkö uusi teknologia uutta epätasa-arvoa? Kysymys on asiallinen ja yhteiskunnallisesti tärkeä, mutta mitä digitaalinen kahtiajako tarkkaan ottaen tarkoittaa? Se vaikuttaa terminä yhtä liukkaalta kuin osuvaltakin. Digitaalinen nykykäytössään viittaa informaation esitysmuotoon eli numeeristen lukujen muodostamiin koodeihin ja tietokoneissa erityisesti lukumuotoisella datalla operoimiseen. "Divide" puolestaan tarkoittaa sanakirjan mukaan vedenjakajaa, ja suomenkielisessä tekstissä se on saanut muodon "kuilu" tai "kahtiajako", usein vielä monikossa. Yleisesti käsitteellä viitataan uuden teknologian mahdollisuuksiin synnyttää merkittäviä sosiaalisia eroja.

Vielä näinkin määriteltynä käsitepari on kuitenkin hämärä, sillä mitä teknologiaa oikeastaan tarkoitetaan? On mahdollista puhua digitaalisesta mediasta tai informaatio- ja kommunikaatioteknologiasta, vaikka käytännössä kyse on useimmiten internetistä. Termejä on muitakin kuten esimerkiksi verkko, jota olen omis-
sa tutkimuksissani käyttänyt (Sassi 2000). Viimeksi mainitun etu on siinä, että se on kollektiivikäsite – kuten mediakin – ja sisältää erilaisten verkkojen muodostaman kokonaisrakenteen. Se on myös erottelevampi kuin digitaalinen media, koska ennen pitkää kaikki mediat toimivat digitaalisesti. Termin valinnalla on merkitystä, ja kohteen määrittely on itse asiassa olennainen osa tätä keskustelua.

Eriarvoistumista koskevissa tutkimuksissa vertailut ovat olennaisia, ja niitä tehdään yleensä joko yhteiskuntien sisällä tai niiden välillä. Edellisessä tapauksessa tarkastellaan eroja sosiaalisten kerrostumien, luokkien ja ryhmien välillä, jälkimmäisessä taas tutkitaan globaalia eriarvoisuutta. Käytännössä digitaalisella kahtiajaolla tarkoitetaan usein epätasa-arvoa, joka ilmenee informaation ja tiedon saatavuudessa ja kyvyssä käyttää sitä (esim. Tilastokeskus 2001). Kuilu ei siis ole puhtaasti teknologinen, ja keskustelun taustalla on vanha huoli demokratias-
ta ja yhteiskunnallisten resurssien jakautumisesta.

Ennen ”digitaalinen kahtiajako” -puhetapojen jäsentämistä on paikallaan määrittellä tarkemmin verkon suhdetta eriarvoistumiseen. Sitä voidaan täsmentää lisäkysymyksellä: synnyttääkö verkko lähinnä kulttuurista erilaisuutta vai tuottaako se perustavaa sosiaalista eriarvoisuutta? Sama voidaan muotoilla myös näin:

Heikon oletuksen mukaan eriarvoistuminen on tilapäistä ja koskee lähinnä ihmisten erilaisia taitoja ja kykyjä hyödyntää verkkoa. Eroja tulee myös aina olemaan, koska ihmiset ovat erilaisia. Tämä tilanne ei ole huolestuttava vaan se vastaisi myös myöhäismodernille kulttuurille ominaista kehitystä. Se ei myöskään vaatisi erityisiä tai ei ainakaan pitkäaikaisia toimenpiteitä.

Vahvan oletuksen mukaan informaatioyhteiskunnan kehitys synnyttää uusia sosiaalisten ryhmien välisiä jakoja ja syventää vanhoja. Tämä on digitaalisen kahtiajaon ydinkysymys, johon tutkijat, poliitikot ja päättäjät toivoisivat löytävänsä vastauksen. Vastaus jonka useimmat soisivat löytävänsä, kertoisi että teknologia ei synnytä eriarvoistumista ja että sen avulla voidaan jopa lieventää aikaisempia eroja.

Mitä uutta?

Vaikka aikaisemman keskustelun ydintermi oli ”gap” eikä ”divide”, molemmilla viitataan samankaltaisiin eroihin viestimien käytössä ja leviämisessä. Seitsemänkymmentäluvulla tutkittiin erityisesti television, radion ja puhelimen levineisyyttä ja kansainvälisten informaatiovirtojen suuntaa, nyt verkon käyttömahdollisuutta ja sisältöjen monipuolisuutta. Tuolloin viestimiä pidettiin tärkeinä demokraattisen osallistumisen kannalta kuten nykyäänkin (ks. esim. Axford & Huggins 2001; Becker & Slaton 2000; Hacker & van Dijk [toim.] 2000). Samalla viestimet kuitenkin olivat myös keskeisiä modernisaation symboleja, ja niitä koskevat mittarit toimivat yleisinä kehityksen indikaattoreina. Länsimainen modernisaatio nähtiin universaalina kehityskulkuna. Tämä ajatus ei ole täysin vieras nytkään.

Nykyinen keskustelu näyttäisi ainakin pinnalta jonkin verran erilaiselta yhdysvaltalaisessa ja eurooppalaisessa kontekstissa. Euroopan Unionin ohjelmissa on nostettu korostetusti esiin sosiaalinen ulottuvuus ja sen myötä osallisuuden, osallistumisen ja kansalaisuuden teemat (esim. eLearning Action Plan). Yhdysvalloissa digitaalisilla kuiluilla viitataan suuremmin uuteen talouteen, markkinoihin ja kil-

pailukykyyn. Ajatuskulku on se, että uudet teknologiat kuten internet ja sähköposti eivät ole vain lisäarvoa tuovia palveluita vaan yhä olennaisempia uuden talouden työkaluja. Sähköinen kaupankäynti esimerkiksi antaisi yksilöille ja pienille ja keskisuurille yrityksille mahdollisuuden osallistua globaaleille markkinoille.

Yhdysvalloissa monet viranomaiset ja kuluttajajärjestöt vaativat teleoperaattoreilta universaalien palvelun periaatetta (ks. esim. ci-online 2000). Vaatimus vastaa aikaisempaa "universal access" -periaatetta, jolla tarkoitettiin kaikille yhtäläisiä puhelinpalveluita. Tärkeä perustelu universaalien palvelun periaatteelle on se, että sosiaalisten päämäärien ohella tasa-arvoinen pääsy internetiin edistää kilpailua. Painotuserot uuden ja vanhan mantereiden välillä eivät silti ole suuria, ja perustana on joka tapauksessa ajatus kilpailukykyyn lisäämisestä. Eurooppalainen keskustelu eroaa myös maiden välillä, ja yhteyksien järjestämisen ja verkottamisen tavoissa esimerkiksi Suomen ja Ruotsin mallit poikkeavat toisistaan selvästi.

Keskusteluissa ovat suosittuja erilaiset dikotomiat kuten "haves and have-nots", "knows and knows-not", "information-rich and information-poor", joilla viitataan informaation saatavuuteen. Niiden avulla tehdään jaotteluja sekä kansakuntien välillä että niiden sisällä. Keskeisiä kysymyksiä ovat esimerkiksi seuraavat: Mikä selittää internetin käytön epätasa-arvoista jakautumista? Kuinka pitkälle kysymys on taloudellisista tekijöistä? Mitkä ei-taloudelliset tekijät määrittävät jakoa? Onko kyse teknologian erityispiirteistä, internetin ominaisuuksista, vai heijastaako uuden median leviäminen vanhemmista medioista tuttuja trendejä?

Käyn seuraavassa läpi keskustelua erityisesti sen perusteella, mikä on sen kohde ja mihin johtopäätöksiin siinä päädytään. Uutta teknologiaa koskevat yhteiskunnalliset ja akateemiset puhetytävät ovat tärkeitä, koska niistä seuraa suosituksia ja käytännön toimintaohjeita. Olen erotellut neljä lähestymistapaa, jotka eivät käytännössä ole näin selkeärajaisia, mutta joiden näkökulmat poikkeavat toisistaan. Kutsun niitä nimillä teknis-hallinnollinen näkökulma, sosiaalisten rakenteiden näkökulma, informaatorakenteiden ja syrjäytymisen näkökulma sekä modernisaation ja kapitalismin näkökulma.

Teknis-hallinnollinen näkökulma eli pienet huolet

Ensimmäisessä lähestymistavassa keskipisteessä on erityisesti internet. Näkökulmaa voidaan kutsua teknis-hallinnolliseksi ja se on usein taustalla erilaisissa sosiaalisissa kokeiluissa ja projekteissa sekä teknologiaoptimistisessa tutkimuksessa (esim. Inkinen 2001, 57–62; Kasvio 2001, 3–5). Kokeiluprojektien, Suomessa esimerkiksi Urban-ohjelman ja Sitran OSKU-projektin, tarkoituksena on internetin käytön laajentaminen, uusien käyttäjäryhmien mukaan saaminen, osallistumisen muotojen kehittäminen ja joskus myös eksplisiittisesti syrjäytymisen vastustaminen (ks. myös Becker & Slaton 2000). Lähtökohtana on ajatus, että internetistä on tullut yhä tärkeämpi osa arkielämää: se tarjoaa työpaikkoja, vahvistaa yhteisöjä ja avustaa opiskelussa.

Tässä lähestymistavassa olennaisia seikkoja ovat verkkoon pääsy, käyttötaidot sekä verkon sisällöt. Eriarvoisuutta tarkastellaan näiden tekijöiden suhteen, ja yleensä kohteena ovat länsimaiset yhteiskunnat, joissa teknologia on jo laajalle levinnyt. Tilastojen mukaan teknologiset mahdollisuudet ovat kuitenkin usein hyvin epätasaisesti jakautuneet jopa eturivin informaatioyhteiskunnissa (ks. esim. Castells 2001; Norris 2000). Tilanne muuttuu vielä huolestuttavammaksi, jos havaitaan, että jotkut ryhmät syrjäytyvät systemaattisesti. Koska modernisaatiopro-

sessille on ominaista sosiaalinen ja kulttuurinen eriytyminen, voi informaatioon liittyvän epätasa-arvon kasvu olla myös sen väistämätön seuraus (van Dijk 1999).

Vaikka tilastollinen keskiarvokäyttäjä ei enää olekaan "keskiluokkainen koulutettu valkoinen mies", kaiken päätteeksi konservatiivinen sellainen, ollaan pääasiassa vielä kaukana tavallisesta kansalaisesta. Hallitukset eri maissa ovat tunnistanee ongelman ja pyrkivät tekemään sille jotakin. Tutkimukset kertovat, että esimerkiksi Yhdysvalloissa internetin levinneisyydessä on huomattavia eroja etnisten, sosiaali- ja ikäryhmien välillä. Presidentti Bill Clinton esittikin vuonna 2000 suunnitelman, jonka tarkoituksena oli kaventaa digitaalista kuilua tarjoamalla yrityksille verovähennyksiä, kouluttamalla opettajia ja rakentamalla köyhille alueille tietokoneilla varustettuja yhteisökeskuksia. Euroopan Unioni asetti puolestaan vuonna 1999 etusijalle sosiaalisen osallisuuden yhtenä kolmesta päätoivotteesta, jotka sisältyivät e-Europe Action Plan -ohjelmaan.

Yleisin tapa vastata eriarvoistumiseen on ollut kaikkialla koulujen varustaminen internet-yhteyksillä ja opettajien kouluttaminen. Samoilla linjoilla on myös e-Learning-ohjelma, jossa erityinen huomio kohdistetaan digitaalisen kahtiajaon torjumiseen. Luonnoksessa puhutaan uudesta sosiaalisen syrjäytymisen muodosta, joka johtuu ihmisen kyvyttömyydestä hyödyntää tieto- ja viestintätekniikkaa. Toimenpiteet pitäisi kohdistaa erityisesti niihin, jotka ovat epäedullisessa asemassa maantieteellisen sijaintinsa, yhteiskunnallisen asemansa tai erityistarpeidensa vuoksi. Avainasemassa on digitaalinen lukutaito, joka kuuluu olennaisesti osallistumisen edellytyksiin.

Yhteenvetona tästä keskustelusta voidaan esittää ensinnäkin, että internetin käytössä nähdään yleisesti merkittäviä eroja. Samalla esitetään usein vaatimus, että julkisen sektorin on ehkäistävä kuilujen syntymistä ja tasoitettava eroja järjestämällä kaikille yhtäläiset käytön mahdollisuudet. Lähtökohtana on ajatus, että erot verkon käytössä ovat tilapäisiä ja sopivilla toimenpiteillä niihin voidaan tehokkaasti vaikuttaa. Monesti mukana on myös optimistinen näkemys, jonka mukaan sosiaaliset erot on mahdollista ylittää teknologian avulla.

Sosiaalisten rakenteiden näkökulma eli keskikokoiset huolet

Ensimmäinen lähestymistapa on siis ominainen erityisesti teknologiaoptimistiselle tutkimukselle ja yhteiskunnallisille kokeiluille. Kokeilut voivat pyrkiä eriarvoisuuksien tasaamiseen, mutta niiden lähtökohtana on harvemmin perusteellinen yhteiskunnallinen analyysi. Laajempi tehtävänanto ei yleensä ole niiden luonteen mukaista, mutta kuten Nicholas Jankowski (2003) toteaa, käytännön toiminnan taustaksi tarvittaisiin teoriaa. Koska yhteiskunnalliset projektit ja kokeilut keskittyvät niin selkeästi keinoihin ja menettelytapoihin, ne eivät Jankowskin mukaan juuri lisää teoreettista ymmärrystä.

Toinen näkökulma on tutkimuksellisempi ja sen lähtökohtana ovat yhteiskunnan sosiaaliset rakenteet, joihin internetin käytön eroja verrataan. Keskustelu voidaan nähdä osana yleisempää teknologian ja yhteiskunnan vuorovaikutussuhteiden tarkastelua, jossa ensisijaisuus on milloin yhdellä, milloin toisella osapuolella. Uuden teknologian leviämävaiheessa sille annetaan helposti vallankumouksellisia, yhteiskuntaa muuttavia ominaisuuksia. Vastapainoksi syntyy puolestaan puheenvuoroja, joissa korostetaan yhteiskunnan ja sosiaalisten suhteiden ratkaisevaa merkitystä teknologian vastaanotossa ja muotoilussa (esim. Inkinen 2001, 62–64; May 2002; Winston 1986).

Jälkimmäistä näkemystä voidaan tässä kutsua sosiaalisten rakenteiden näkökulmaksi, ja Colin Sparks (2000, 229–255) kiteyttää sen perusajatukset hyvin.

Sparks ei puhu pelkästään internetistä vaan internet-resursseista, ja hänen johtopäätöksensä on, että informaattorikkaiden ja informaatioköyhien välillä on pysyvä kuilu siitä huolimatta, että tietokoneiden ja internetin käyttö on laajentunut kaikkiiin ryhmiin ja kaikkialle. Eriarvoisuuden taustalla ovat erot tulotasossa, koulutuksessa ja myös etnisessä taustassa. Yhdysvalloissa sosiaaliset erot ja internetin käyttö osuvat hyvin yhteen, ja Euroopassa tilanne on samansuuntainen.

Sparks (mt., 243) toteaa, että Yhdysvalloissa internetistä on rikkaimmassa sosiaaliryhmässä tullut "kokonaisteknologia", joka on asettunut sekä työrutiineihin että vapaa-aikaan. Huono-osaisten ryhmässä internet on pääasiassa kommunikaatioväline eli puhelimen ja postin jatke, jota käytetään etupäässä vapaaajan tarpeisiin ja joka ei juuri ole integroitunut työhön. Nykyvaiheessa internetin käyttö näyttää siis sopeutuvan käyttäjiensä sosiaalisiin eroihin ja heijastavan niitä. Sosiaaliset erot johtavat siihen, että internet tuo etuoikeuksia niille, joilla jo on rikkautta ja valtaa, sen sijaan että sen sisältämä puhumisen oikeus ja vapaus toteutuisivat yleisesti. Edes rikkaissa maissa se ei näytä kehittyvän tavalla, joka laajentaisi demokratiaa. Yhdysvaltojen tilanteen perusteella Sparks päättelee (mt., 250), ettei ole odotettavissa aikaa, jolloin tietokone ja internet leviävät jokaiseen kotiin. Verkkoon pääsyn epätasa-arvoisuudesta tulee online-maailman pysyvä piirre, ja epätasa-arvo on pikemminkin rakenteellista kuin suhdanteista riippuvaa.

Internetin demokraattinen potentiaali ei siten ainakaan lähitulevaisuudessa ole realisoitumassa, vaan oppimisen ja keskustelun välineenä internet on olemassa pikemminkin rikkaille valkoisille kuin maailman suurille joukoille. Sparksin mukaan internetiin liittyvä poliittinen ja kulttuurinen rikastuminen on tiukemmin kiinni varallisuuden ja vallan jakautumisessa kuin minkään aikaisemman viestintätieteiden teknologian. Pippa Norris (2000) puolestaan on havainnut, että tutkimukset internetin käytön erojen tasaantumisesta ovat ristiriitaisia. Toisaalta näyttäisi siltä, että Yhdysvalloissa myös vähän koulutetut, keskituloiset ja naiset ovat tulossa käyttäjiksi. Sukupuoli samoin kuin etninen tausta olisivat siten tulossa merkityksellömmiksi.

Toiset tutkimukset kertovat kuitenkin päinvastaisesta kehityksestä ja sukupuoleen, koulutukseen ja etniseen taustaan liittyvän eriarvoisuuden kasvusta. Niiden mukaan on epävarmaa, tasoittuvatko erot silloinkaan, kun internet on täysin arkipäiväistynyt, koska esimerkiksi etniset erot ovat hyvin pysyviä ja liittyvät myös vanhempaan teknologiaan. Norrisin (mt., luku 1) mukaan internetin käytön erot osoittautuivat Euroopassa suurimmiksi muutamissa johtavissa informaatioyhteiskunnissa kuten Britanniassa, Suomessa ja Tanskassa. Vuosien 1996 ja 1999 vertailu osoitti, että digitaalinen kuilu laajeni Euroopassa tuona aikana ja että tuloihin, koulutukseen, ammatilliseen asemaan ja ikään liittyvät käytön erot kasvoivat ja vain sukupuoliero pieneni. Myös Norris päätyy siihen johtopäätökseen, että digitaalinen kuilu on hyvin ennakoitavissa eikä millään tavalla uusi.

Verkko ja kehitysmaat Sosiaalisten rakenteiden tutkijat ovat myös usein kiinnostuneet teollisuus- ja kehitysmaiden välisestä vertailusta (Sparks 2000; Norris 2000). Tuskin on yllätys, että erot eri maiden välillä ovat kasvaneet. Tutkimusten mukaan kyse ei ole vain laitteista, vaan esimerkiksi lainsäädännöstä (Vaden 2003, 92–99). Kiristyneet tekijänoikeusmääritykset pitävät kehitysmaat poissa tietosektorilta, eikä patenttilainsäädäntö tunnista traditionaaliseen tietoon perustuvaa omistussuhdetta, mikä huonontaa kehitysmaiden asemaa globaaleilla markkinoilla. Internetin leviämistä voidaan myös verrata vanhempien viestimien eli sa-

nomalehtien, radioiden, televisioiden ja puhelinten leviämiseen. Uuden ja vanhan median välillä ei näy tässä suhteessa eroa, mikä tarkoittaa sitä, että köyhien maiden ihmiset ovat pääasiassa maailman kommunikaatiovirtojen ulkopuolella. Epätasa-arvoinen pääsy internetiin lähinnä heijastaa globaalia eriarvoisuutta eikä muuta sitä.

Koska käytön laajuus on selvästi riippuvainen bruttokansantuotteesta, edustaa internet tässä päättelyketjussa vain yhtä uutta eriarvoisuutta köyhien kansakuntien elämässä. Tiedon saatavuuden lisäksi on puutetta kaikesta muustakin eli ravinnosta, koulutuksesta ja terveydenhoidosta. Taloudelliset tekijät ennustavat Sparksin (2000, 235–238) mukaan kaikkia muita tekijöitä selvemmin kansainvälisiä eroja informaatioyhteiskuntaan osallistumisessa. Lukutaidolla, koulutuksella ja demokratialla ei ole itsenäistä vaikutusta internetin leviämiseen, niin kuin ei ole ollut myöskään vanhempien medioiden leviämiseen. Esimerkiksi ero radioiden ja televisioiden jakautumisessa köyhien ja rikkaiden maiden välillä ei ole kaventunut, vaikka vastaanottimet ovat yhä yleisempiä maailmanlaajuisesti.

Johtopäätös on siis se, että köyhien ja rikkaiden maiden välinen eriarvoisuus internetin käytössä ei tule poistumaan, vaikka yhä useammat ihmiset liittyvät käyttäjiksi. Alkuvaiheessa internetin käyttömahdollisuus on itse asiassa vahvistanut taloudellista eriarvoisuutta, pikemmin kuin auttanut tasoittamaan sitä. Siksi julkista sektoria vaaditaan voimakkaasti mukaan. On tarpeen etsiä yhteisöllisiä mekanismeja, joiden avulla teknologia saataisiin niillekin, jotka ovat liian köyhiä tai syrjäytyneitä onnistuakseen itse järjestämään pääsyä verkkoon.

Norris (2000, luku 2) toteaa, että jos kysymys olisi vain internetistä teknologiana, laitteiden lisääminen, taitojen kasvattaminen ja yhteyksien parantaminen olisivat riittäviä toimenpiteitä. Koulujen verkottaminen ja julkisten käyttömahdollisuuksien tarjoaminen köyhille asuinalueille eivät sinänsä aiheuta vahinkoa, ja niistä voi olla hetkellistä apua digitaalisen kuilun ylittämässä. Niiden vaikutukset pysyvät kuitenkin vähäisinä, koska sosiaalisten eriarvoisuuksien ongelma on liian syvällä yhteiskunnassa. Myös Sparks (2000, 253) pitää kyseisiä pyrkimyksiä arvokkaina, mutta ei oikeaan osuneina. Epätasa-arvoisessa yhteiskunnassa internet-resurssit jakautuvat epätasa-arvoisesti, mikä johtaa vain olemassa olevan tilanteen vahvistumiseen. Koska sosiaaliset asemat ja käytännöt ovat sisäänrakennettuja internetiin, vain siinä määrin kuin on mahdollista korjata sosiaalista epätasa-arvoa, voidaan internetin demokraattista potentiaalia Sparksin mukaan toteuttaa.

Informaatorakenteiden ja syrjäytymisen näkökulma eli suuret huolet

Kolmannen näkökulman lähtökohtana ovat epätasa-arvoinen sosiaalinen rakenne ja informaatioteknologian aktiivinen osuus eriarvoisuuden syvenemisessä ja vahvistumisessa. Sitä voidaan kutsua informaatorakenteiden ja syrjäytymisen näkökulmaksi, ja yksi sen edustaja on Scott Lash (1994; 2002). Tässä tarkastelussa alueellinen syrjäytyminen on keskeisessä asemassa, eikä keskustelu koske vain internetiä, vaan laajempia informaatio- ja kommunikaatorakenteita.

Syrjäytymistä on viime aikoina tutkittu urbaanin marginaalistumisen, köyhyyden ja alaluokan käsitteiden avulla (Karjalainen & Seppänen 1998; Seppänen 2001, 27–29), eikä sen yhteydessä yleensä ole pohdittu informaatioteknologian merkitystä. Syrjäytymisellä ei tarkoiteta pelkästään köyhyyttä, vaan ongelmia tai epäonnistumista useammalla alueella kuten työmarkkinoilla, demokratian kentällä, hyvinvointijärjestelmässä tai perheen ja yhteisön piirissä. Jos yksi näistä

alueista on heikko, pitäisi muiden pystyä kompensoimaan sitä. Jos kaikki alueet ovat heikkoja, on kyseessä todellinen syrjäytyminen. Köyhyydellä viitataan siis ja-kosuhteisiin, syrjäytymisellä myös osallisuuden ongelmiin. Siinä on kyse kansalaisuuden ulottuvuuksista, vähäisestä sosiaalisesta aktiivisuudesta ja sosiaalisen integraation ja vallan puutteesta.

Vaikka syrjäytyminen on moniulotteinen ilmiö, sen tärkein tekijä on yhä työtömyys. Matalat palkat ja epätyypilliset työsuhteet ovat tunnusomaisia samoin kuin se, että nousukaudet eivät juuri helpota marginaaliin joutuneita (Wacquant 1996). Syrjäytyminen on myös keskittynyt alueellisesti, ja siihen liittyy asuinalueiden leimaautuminen ja asukkaiden vieraantuminen. Uudelle marginaalisuudelle näyttää myös olevan ominaista se, että vastarinnan sijaan se johtaa symboliseen ja sosiaaliseen hajautumiseen.

Scott Lash (1994; 2002) tarkastelee erityisesti kaupunkirakenteen eriytymistä ja työnjakoa ja liittää mukaan tarkasteluun informaatio- ja kommunikaatioteknologian. Ihmisillä on verkossa erilaisia asemia, ja nämä asemat ovat alueellisesti jakautuneita. Taustalla on yhteiskunnan rakenteiden, esimerkiksi ammattiliittojen ja erilaisten sääntelevien instituutioiden lahoaminen ja sen myötä lisääntyvä yksilöllinen toimintavapaus. Muutos koskee kaikkia yhteiskuntaluokkia, mutta vain alaluokan tapauksessa näiden rakenteiden tilalle ei tule vastaavia informaatio- ja viestintärakenteita. Alaluokalla Lash (1994) tarkoittaa uutta luokkaa, joka sijoittuu työväenluokan alapuolelle ja sisältää "ghettojen köyhien" lisäksi myös suuren osan informaatioyhteiskunnan "poissuljetusta kolmanneksesta". Yhteiskunnallisten rakenteiden lahoaminen ei ghetossa johda yksilöllistymiseen vaan anomiaan ja sääntelyn puutteeseen, mikä näkyy nuorten jengiytymisenä ja rodllisena väkivaltana.

Lash jakaa kaupunkitilan eläviin, kuolleisiin ja villeihin vyöhykkeisiin. Kuolleisiin tai villeihin lähiöihin jääminen merkitsee samalla informaatorakenteiden ulkopuolelle jäämistä ja kansalaisuuden poliittista ja kulttuurista menettämistä. Kun siis yläluokka ja keskiluokka löytävät paikkansa ja mahdollisuutensa verkossa, ei alaluokalle käy yhtä hyvin, vaan se tipahtaa verkottuvan kansalaisyhteiskunnan ulkopuolelle. Tällä alaluokalla ei juuri ole sanottavaa itseään koskeviin ratkaisuihin eikä yhteiskunnallisen kehityksen isoihin linjoihin, eivätkä sen jäsenet ole kunnolla kuluttajia sen enempää kuin kansalaisiaakaan.

Epätasa-arvosta tulee rakenteellista silloin, kun "informaatioeliitti" vahvistaa teknologian avulla asemiaan ja toisaalta yhteiskunnan marginaalissa elävät ryhmät tulevat suljetuiksi kommunikaation ulkopuolelle, koska sitä harjoitetaan mediassa, johon niillä ei ole pääsyä. Kansalaisyhteiskunnat kuten yhdenvertaisuus lain edessä, poliittiset oikeudet sekä hyvinvointivaltion sosiaaliset oikeudet muuttuvat oikeudeksi osallistua informaatio- ja kommunikaatorakenteisiin. Näissä olosuhteissa uudelta alaluokalta viedään sekä kansalaisyhteiskunnat että -velvollisuudet, ja kansalaisuudesta tulee luonteeltaan pikemmin kulttuurista kuin yhteiskunnallista.

Myös Manuel Castells (2000, 367–391) viittaa alueelliseen ulottuvuuteen ja kutsuu prosessia "neljännen maailman" syntymiseksi. Kun pääoman, työn, informaation ja markkinoiden verkostot yhdistävät toisiinsa toimintoja ja paikkoja ympäri maailman, ne samalla sulkevat verkkojen ulkopuolelle alueet, joilla ei ole arvoa globaalille taloudelle. Seurauksena on yhteiskunnan osien, kaupunkien alueiden, seutukuntien ja kokonaisten maiden ulkopuolisuus ja taloudellinen merkityksettömyys. Castells käsittelee myös sosiaalista syrjäytymistä eli suurten joukkojen muuttumista tarpeettomaksi systeemin logiikan näkökulmasta. Se ei välttämättä tarkoita joukkotyöttömyyttä, vaan enemmän työn luonteen muuttumista ja palkan ja työolosuhteiden huononemista. Yhä useammat joutuvat kier-

tämään tilapäisissä töissä, joissa on vähän jatkuvuutta. Lash ja Castells eivät puhu digitaalisesta kuilusta eivätkä esitä suosituksia sen tasaamiseksi. Lash on pikemminkin pyrkinyt osoittamaan vastavoimia ja -tendenssejä, ja Castells puolestaan on hyvin varovainen ehdotuksissaan ja toivoo ennen kaikkea herättävänsä tutkimuksillaan ihmisiä toimintaan.

Modernisaation ja kapitalismin näkökulma eli vallankumous

Neljäs tarkastelutapa on edellisen jatketta ja samalla sen laajennus. Jos informaatioteknologian roolista halutaan perusteellista selvyyttä, on kysyttävä sen synnyn syitä. Lopulta tullaan siis modernin yhteiskunnan suuriin kehityslinjoihin ja kysymykseen modernisaation, kapitalismin ja informaatioteknologian suhteesta.

Verkko ja modernisaatio Kumpi selittää verkon syntyä ja olemassaoloa paremmin, modernisaatio vai kapitalismi? Niiden vaikutusta on luonnollisesti vaikea erottaa toisistaan, koska ne esiintyvät yhteen kietoutuneina, mutta kysymys on silti syytä esittää. Jan van Dijk (1993) mukaan modernisaation ja informaatioteknologian välinen kytkentä on olemassa, sillä verkot auttavat ohjaamaan ja järjestämään hyvin kompleksisia moderneja yhteiskuntia. Informaation ja kommunikaation kasvua selittävät muun muassa mittakaavan laajeneminen, työnjaon ja eriytymisen lisääntyminen, talouden rationalisoituminen sekä sosiaalinen ja kulttuurinen yksilöllistyminen.

Teollinen järjestelmä on yhä riippuvaisempi kommunikaatioverkoista tuotannon, jakelun ja kulutuksen ohjaamisessa ja valvonnassa. Van Dijk toteaa, että tietokone syrjäytti toisen maailmansodan jälkeen byrokratian, jonka tehtävänä oli siihen asti ollut toimia kontrolliteknologiana. Kun tuotanto joutui kriisiin ja syntyi ahtautumia, otettiin informaatio- ja kommunikaatioteknologia käyttöön ohjauksessa ja valvonnassa. Taloutta on rationalisoitu tehostamalla, ja siihenkin informaatioteknologia on tullut avuksi. Automaation ansiosta ihmistyötä voidaan korvata yhä enemmän koneilla, ja lisäksi informaatioteknologia on auttanut keventämään organisaatioiden hierarkiaa ja yksinkertaistamaan materiaalisia ja muita virtoja.

Länsimaiden sosiaalisessa rakenteessa on van Dijkn mukaan myös tapahtunut perustava muutos, kun traditionaaliset yhteisöt ovat kadonneet ja niiden tilalle ovat tulleet paljon valikoivemmat yhteisöt ja hajanaiset sosiaaliset verkostot. Yksityisyys on lisääntynyt, ja informaatio- ja kommunikaatioteknologia on nähty vastauksena yhtä lailla inhimilliseen yhteydenpitoon kuin tuotannon rationalisointiin. Verkko kytkeytyy siis modernisaatioon kahdella tavalla: siitä on tullut talouden ja hallinnon uusi organisoitumisperusta ja samalla se on sosiaalisen elämän ja viestinnän uusi välittäjä.

Verkko ja kapitalismi Jos modernisaatio selittää verkon syntyä, kapitalismi selittää sen vaikutuksia. Graham Murdock (1993) on kysynyt, kummalla on ollut enemmän merkitystä länsimaiselle kehitykselle, kapitalismilla vai modernisaatiolla, ja arvioi, että kapitalismilla. Talouden alueella verkon vaikutukset tulevat paremmin ymmärrettäviksi vasta, kun rationalisointiin yhdistetään maailmanlaajui- nen kilpailu ja kapitalistinen voitontavoittelu.

Sekä Lash (2002) että Castells (2000) käsittelevät globaalia taloudellista järjestystä. Lash kuvaa sitä informaationaliseksi, mutta samalla kapitalistisemmaksi

kuin koskaan. Pääoman kasautuminen tarkoittaa samaan aikaan myös informaation kasautumista ja informaation muuttumista "historian moottoriksi". Tässä tuotantotavassa eriarvoisuus ei määräydy niinkään yrityksen ja työntekijöiden välisissä tuotantosuheteissa kuin informaatiovirroissa ja -rakenteissa, ja poissulkeminen nousee riistoa keskeisemmäksi. Castells puolestaan toteaa, että globaalin kapitalismin seuraukset sosiaalisen tasa-arvon kannalta ovat ilmeisiä, vaikkakin monimutkaisia. Uudelle järjestelmälle on tunnusomaista polarisaatio, sosiaalisen asteikon huipun ja pohjan samanaikainen kasvu. Se johtuu työvoiman eriytymisestä korkeasti tuottavaan ja korvattavissa olevaan. Samaa suuntaa vaikuttaa työvoiman yksilöllistyminen, joka heikentää kollektiivista organisoitumista, ja hyvinvointivaltion asteittainen tuho, joka hävittää turvaverkot köyhimmiltä.

Epätasa-arvon ja polarisaation lisääntyminen ei kuitenkaan ole väistämätöntä ja sitä voidaan vastustaa harkituilla julkisilla toimenpiteillä. Castellsin mukaan (ks. myös 2001, 247–271) epätasa-arvo ja polarisaatio kuuluvat informaationaalisesta kapitalismin sisäiseen dynamiikkaan ja vahvistuvat ilman tietoisia vastatoimia. Raja selviytymisen ja syrjäytymisen välillä on entistä hämärämpi yhä isommalle joukolle ihmisiä kaikissa yhteiskunnissa. Teollisen ajan kehittyneiden kapitalististen yhteiskuntien vahvuus oli laaja ja vakaa keskikerrostuma. Kun hyvinvointivaltion jälkeisellä kaudella pääosa turvaverkoista on menetetty ja työhön tarvittavien taitojen jatkuva päivittäminen ei onnistu, ihmiset putoavat kilpailusta ja päätyvät alaspäin suuntautuvalle sosiaaliselle kehälle. Syrjäytymisen prosessit eivät koske vain todella epäedullisessa asemassa olevia vaan kaikkia niitä, joiden elämästä on tullut taistelua arvottomaksi muuttumista ja alaluokkaan putoamista vastaan.

Castells toteaa yhteenvetona, että informaation aikakauden perustavia sosiaalisia kuiluja ovat työvoiman sisäinen hajautuminen informaationaaliin tuotajiin ja helposti korvattavaan yleiseen työvoimaan sekä merkittävän yhteiskunnallisen segmentin sosiaalinen poissulkeminen. Tämä segmentti koostuu kelvottomiksi katsotuista yksilöistä, joiden arvo työläisinä ja kuluttajina on käytetty loppuun.

Miten arvioida keskustelua?

Pyrin arvioimaan näiden näkökulmien merkitystä kahdella tavalla, ensiksi suhteessa tietoyhteiskuntakeskusteluun ja toiseksi teknologisesti kehittyneen maan kokemusten kautta. Käsittelen näkökulmia tyypiteltyinä, erillään niiden edustajista, ja hahmottelen niiden asemaa nykyaikaa koskevassa keskustelussa. Yhteistä niille kaikille on, että teknologian leviämisessä ja käytössä nähdään selvää eriarvoisuutta, sen sijaan ongelman vakavuuden suhteen ne eroavat. Teknis-hallinnollinen näkökulma nousee pääasiassa tietoyhteiskuntaprojektin sisältä ja on sitä myötäilevä. Sen keskipisteessä on internet, jonka käytössä on havaittu selviä, mutta enemmän suhdanteista riippuvaisia kuin rakenteellisia eroja. Ehdotetut toimenpiteet ovat lyhytaikaisia ja kohdistuvat erityisesti laitteiden, koulutuksen ja relevanttien sisältöjen lisäämiseen.

Kolme muuta näkökulmaa ovat vastapuheenvuoroja tietoyhteiskuntaretorialle ja kriittisiä projekteja kohtaan. Ne suhtautuvat tietoyhteiskunnan käsitteeseen enemmänkin ideologisena rakennelmana kuin empiirisesti todennettuna ilmiönä (vrt. Garnham 2000). Sosiaalisten rakenteiden näkökulman keskipisteessä on internet tai internet-resurssit, ja siinä epätasa-arvo nähdään rakenteellisena, ei suhdanteista riippuvana. Siksi suosituksetkaan eivät ole pienimuotoisia, vaan

vaaditaan perustavien yhteiskunnallisten eriarvoisuuksien poistamista. Sen suhde informaatioteknologian itsenäiseen rooliin on epäilevä ja se korostaa muiden tekijöiden osuutta kehityksessä.

Informaatioteknologian ja syrjäytymisen näkökulma näkee selvän suhteen teknologian ja epätasa-arvon syvenemisen välillä. Modernisaation ja kapitalismin näkökulma sukeltaa vielä syvemmälle modernin yhteiskunnan kehityssuuntiin. Informaatioteknologiaan liittyvä epätasa-arvo nähdään kummassakin rakenteellisena ja teknologian katsotaan paitsi syventävän olemassa olevaa eriarvoisuutta myös luovan uutta. Suositukset, jos niitä joku rohkenee antaa, ovat radikaaleja: lakkauttaa globaali kapitalismi (Chossudovsky 2001).

Pieni pohjoinen maa Mitä Suomen kokemukset voivat kertoa näiden näkökulmien pätevydestä? Onko aihetta optimismiin vai ovatko äärimmäiset kehityskulut toteutumassa? Kysymykseen on mahdotonta vastata pitävästi, mutta nykytilannetta voidaan toki jollakin tavalla arvioida. Arviointi johtaa helposti aikalaisdiagnoosiin (Noro 2000) eli aikakauden kokonaisuuteen hahmottamiseen. Vaikka tehtävä on lähes mahdoton, on välttämätöntä yrittää pitää kokonaisuus mielessä.

Suomen kokemusten arvioinnissa keskeistä on se, miten voimakasta eriarvoistuminen on viime vuosina ollut. Teknologian näkökulmasta katsottuna kaikki valtakunnassa näyttäisi olevan suhteellisen hyvin. Tilastot verkon leviämisestä ja käytöstä kertovat, että alueiden väliset erot ovat viime aikoina kaventuneet ja että monessa ikäryhmässä naiset ovat ohittaneet miehet internetin ja sähköpostin käytössä (Nurmela et al. 2002). Näyttää myös siltä, että erojen taustalla ovat erityisesti syrjäseutujen pienet taloudet ja niiden iäkkäys ja alhaiset tulot. Teknologian ulkopuolelle jääminen ei siten olisi Suomessa erityisen vakava ongelma. Sama koskee myös muita Pohjoismaita. (Nordic Information Society Statistics 2002.)

Laajemmasta perspektiivistä katsottuna tilanne ei välttämättä ole näin aurinkoinen. Tilastot kertovat, että tuloerot kasvoivat Suomessa systemaattisesti 1990-luvun puolivälistä usean vuoden ajan (Tilastokeskus 2002). Ei kuitenkaan ole aivan selvää, miten hyvin Lashin kuvaama alaluokkaistumiskehitys vastaa meidän olojamme. Alueellista eriytymistä on Suomessa yritetty estää poliittisin toimenpitein, mutta toisaalta huono-osaisuus on jonkin verran kasautunut ja köyhyys alkanut periytyä. Se näkyy paikoitellen kaupunkikuvassa ja erottelee selvemmin kaupunginosia. On asuinalueita, joilla on keskimääräistä enemmän päiväihmisiä, siis työttömiä, normi-ihmisiä eli toimeentulotuella eläviä ja totaalisyryjäytyneitä eli ihmisiä, joita ei juuri millään keinolla saada takaisin yhteiskuntaan.

Osalle näistä ihmisistä informaatioteknologialla ei ole mitään merkitystä, toisille taas on, mikä kertoo luokittelujen hankaluudesta. Rajat eivät mitenkään itsestään selvästi kulje eri ryhmien välillä, vaan osaksi niiden sisällä. Vaikka erot teknologian leviämisessä ovatkin Suomessa kaventuneet, se ei vielä oikeuta puhumaan Manuel Castellsin ja Pekka Himasen (2001) tavoin erityisestä suomalaisesta mallista, jossa on onnistuneesti yhdistetty vahva hyvinvointivaltio ja oikeudenmukainen tietoyhteiskunta. Tilastojen takana moni ihminen suhtautuu kyynisesti tai epäillen tietoyhteiskunnan kehittämiseen.

Castellsin näkemys uudesta globaalista järjestyksestä saa vastakaikua myös Suomessa. Kuvauksen mukaan miljoonat ihmiset ympäri maailmaa ovat jatkuvasti pätkätöissä ja ilman töitä, usein epävirallisissa ja monesti myös rikollisissa toimissa. Pysyvän työsuhteen menettäminen ja monien työntekijöiden heikko neuvotteluasema lisäävät myös perheitä kohtaavien kriisien todennäköisyyttä. Mo-

net näistä kriiseistä liittyvät toisiinsa ja johtavat syrjäytymisen kehälle eli Castellsin sanoin "informationaalisen kapitalismin mustiin aukkoihin".

Niinpä puhe Suomen mallista voidaan ymmärtää pikemminkin ideaalina, tavoiteltavana tilana. Suomen malli osoittaa lähinnä sen, että tietyissä olosuhteissa teknologia itse ei välttämättä ole este, sen sijaan syrjäytymiskehityksen syyt ovat paljon syvemmällä. Ongelma ei niinkään ole teknologia kuin globaali kapitalismi, joka määrittelee merkittävästi verkon käyttöä ja sen yhteiskunnallisia seurauksia. Vaikka Lashin ja Castellsin kuvaama yhteiskunnallinen polarisaatiokehitys ei vielä näy kovin selvästi Pohjoismaissa, se todennäköisesti selittää paljon globaalista kuohunnasta ja epävarmuudesta.

Mitä tehdä?

Vaikka verkko on nyt mukana eriarvoistumisessa, niin ei välttämättä tarvitsisi olla. Mitä sitten voisimme tehdä? Lähtökohtana on ajatus, että verkko ei ole vain yksi media muiden joukossa, vaan se on sekä media että osa tämän ajan infrastruktuuria. Tällaisena kokonaisteknologiana sillä on väistämättä monensuuntaisia ja usein myös vastakkaisia seurauksia.

Vaikka digitaalinen kuilu kutistuisikin ajan myötä, on naiivia uskoa, että teknologia poistaisi perustavia sosiaalisia epätasa-arvoisuuksia, jotka ovat sisäsyntyisiä kautta jälkiteollisten yhteiskuntien. Valtavat erot ovat tosiasia maailmanlaajuisesti: Saharan eteläpuolisen Afrikan 500 miljoonaisella väestöllä on käytössään 14 miljoonaa puhelinlinjaa eli vähemmän kuin Manhattanilla tai Tokiossa. Afrikassa on 100 ihmistä kohti 17 radiovastaanotinta ja 5 tv-vastaanotinta. Onkin epätodennäköistä, että globaali digitaalinen kuilu tulisi katoamaan lähitulevaisuudessa.

Koska verkko on aikakauden yleismedia, ei sen ulkopuolelle kuitenkaan ole mahdollista jättäytyä sen enempää täällä kuin kehitysmaissakaan. Niin ristiriitaiselta kuin se kuulostaakin, on vaatimus kaikille yhtäläisistä verkon käyttömahdollisuuksista tärkeä, ja suppeatkin yhteiskunnalliset ohjelmat sen saavuttamiseksi ovat hyödyllisiä. Maailma on samaan aikaan kahtiajakautunut kuten Sparksin kuvauksessa ja toisaalta paljon nyansoidumpi. Koska sosiaalinen muutos on aina mahdollinen, me voisimme myös vaikuttaa tilanteeseen huomattavasti määrätietoisemmin. On ymmärrettävä tietokoneohjelmien ja tekijänoikeuksien poliittisuus ja niiden kytkeytyminen omistamiseen. On kehitettävä vapaita ohjelmia ja avoimia järjestelmiä, jotka suosivat "jakamisen politiikkaa" "omistamisen politiikan" sijaan (esim. Vaden & Stallman 2002).

Myös köyhissä maissa ihmiset ovat ottaneet digitaalista teknologiaa käyttöönsä. Jo muutama vuosi sitten Gambiassa, Länsi-Afrikassa oli kulmakunnan internet-kioskeja, joista ihmiset olivat yhteydessä Euroopassa ja Yhdysvalloissa asuviin sukulaisiinsa. Paikalla oli kirjuri vanhaan afrikkalaiseen tapaan välittämässä sanomaa silloin, kun lähettäjä ei itse ollut kirjoitus- ja lukutaitoinen. Myös Liman slummikortteleissa Perussa asukkaat ovat perustaneet kojuja, joista on halpa yhteys nettiin. Nämä kertomukset antavat vihjeitä siitä, että rakennetarkastelut ja tilastot eivät aina tavoita inhimillistä elämää kokonaisuudessaan. Suomessa asuvat somalialaiset saattavat esimerkiksi olla sivullisia tässä yhteiskunnassa ja kuitenkin sosiaalisesti aktiivisia. Käyttämällä verkkoa yli rajojen keskinäiseen yhteydenpitoonsa he säilyttävät osallisuuden laajempaan yhteisöön. Kaiken kaikkiaan verkko leviää ja muuttaa maailmaa, tehtiinpä sen eteen tietoisia ylätason ponnistuksia tai ei. Näitä ponnistuksia kuitenkin tarvitaan, jos epätasa-arvosta kannaan minkäänlaista huolta.

Kirjallisuus

- Axford, Barrie & Richard Huggins (toim.) (2001)
The New Media and Politics. London: Sage.
- Becker, Ted & Daryl Slaton (2000)
The Future of Teledemocracy. Westport: Praeger.
- Berrigan, Frances J. (1981)
Community Communications: The Role of Community Media in Development. Unesco Reports and Papers on Mass Communication. Paris: Unesco Press.
- Castells, Manuel (2000)
End of Millenium. Second edition. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castells, Manuel (2001)
The Internet Galaxy. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, Manuel & Pekka Himanen (2001)
Suomen tietoyhteiskuntamalli. Helsinki: WSOY.
- Chossudovsky, Michel (2001)
Köyhyyden globalisointi (alk. Globalization of Poverty 1999, suom. Heikki Älli). Helsinki: Like & Suomen rauhanpuolustajat.
- ci-online (September 2000)
Cover story: Universal service: Are you being served? <http://www.totaltele.com>.
- eLearning Action Plan (2003)
http://europa.eu.int/comm/education/elearning/doc_en.html; <http://www.elearningeuropa.info/>.
- Garnham, Nicholas (2000)
'Information society' as Theory of Ideology: A Critical Perspective on Technology, Education and Employment in the Information Age. *Information & Communication & Society* 3:2 2000, 139–152.
- Hacker, Kenneth L. & Jan van Dijk (toim.) (2000)
Digital Democracy: Issues of Theory and Practice. London: Sage.
- Inkinen, Tommi (2001)
Tieto, kone, alue ja ihminen: Kulttuurimaantieteellinen näkökulma tietoverkkojen yhteiskuntaan. *Finnish Information Studies* 18. Turku: Åbo Akademi.
- Jankowski, Nicholas W. (2003)
Community Media Research: A Quest for Theoretically-Grounded Models. *Javnost – The Public* 10:1, 5–14.
- Karjalainen, Pekka & Seppänen, Marjaana (1998)
Köyhyys, työttömyys ja asuinympäristö. *Yhteiskuntasuunnittelu* 36:2, 43–59.
- Kasvio, Antti (2001)
Information Society as a Theoretical Research Programme: Methodological Starting Points for Concrete Analysis. <http://www.info.uta.fi/winsoc/eng/lect/THEORY.htm/>.
- Kivikuru Ullamaija (2003)
Etälän kuva Pohjoisen tiedotusvälineissä. Esitelmä Tieteen päivillä 11.1.2003.
- Lash, Scott (1994)
Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community. Teoksessa Ulrich Beck, Anthony Giddens & Scott Lash *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press, 110–173.
- Lash, Scott (2002)
Critique of Information. London: Sage.
- May, Christopher (2002)
Information Society: A Sceptical View. Cambridge: Polity Press.
- Unesco (1980)
Many Voices, One World: Towards a New More Just and More Efficient World Information and Communication Order. London: Kogan Page.
- Murdock, Graham (1993)
Communications and the Constitution of Modernity. *Media, Culture and Society* 15:4, 521–620.
- Nordenstreng, Kaarle & Tapio Varis (1974)
Television Traffic: A One-way Street? A Survey and Analysis of the International Flow of Television Programme Material. *Reports and papers on mass communication* 70. Paris: Unesco.
- Nordic Information Society Statistics (2002)
Helsinki: Yliopistopaino.
- Noro, Arto (2000)
Aikalaisdiagnoosi sosiologisen teorian kolmantena lajityyppinä. *Sosiologia* 4/2000, 321–329.
- Norris, Pippa (2000)
Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty & the Internet in Democratic Societies. <http://ksghome.harvard.edu/~pnorris.shorenstein.ksg/book1.htm>.
- Nurmela, Juha, Lea Parjo, Lea & Marko Ylitalo (2002)
Suuri muutto tietoyhteiskuntaan? Tieto- ja viestintätekniikan käytön yleistyminen vuosina 1996–2002. *Katsauksia* 2002:4. Tilastokeskus. Helsinki: Yliopistopaino.
- Sassi, Sinikka (2000)
Verkko kansalaisyhteiskunnan käytössä. Tutkimus Internetistä ja uusista politiikan muodoista. *Viestinnän julkaisuja* 3. Helsinki: Yliopistopaino.
- Seppänen, Marjaana (2001)
Liipolan onni. Asuinalueen sosiaalinen erilaistuminen ja merkitys asukkaille. Helsinki: Yliopistopaino.

- Sparks, Colin (2000)
The Distribution of Online Resources and the Democratic Potential of the Internet. Teoksessa Jan van Cuilenburg & Richard van der Wurff (toim.) Cultural, Economic and Policy Foundations for Media Openness and Diversity in East and West. Amsterdam: Het Spinhuis, 229–254.
- Tilastokeskus (2001)
Tiedolla tietoyhteiskuntaan III. Helsinki: Yliopistopaino.
- Tilastokeskus (2002)
Tulonjakotilasto. <http://tilastokeskus.fi/tk/el/tulo/tulonj.html>.
- Wacquant, Loic J.D. (1996)
The Rise of Advanced Marginality. Notes on Its Nature and Implications. *Acta Sociologica* 39:2, 121–139.
- Vaden, Tere & M. Richard Stallman (2002)
Koodi vapaaksi: hakkerietiikan vaativuus. Tampere: Tampere University Press.
- Vaden, Tere (2003)
Teknologiset intressit ja omaehtoiset käyttötavat. Huomioita hakkerietiikasta ja omistajuudesta. Teoksessa Jukka Heiskanen & Jorma Mäntylä (toim.) *MarxIT. Informaatiokapitalismin kriittistä tarkastelua*. Hakapaino: Helsinki, 87–102.
- van Dijk, Jan (1993)
Communication Networks and Modernization. *Communication Research* 20:3, 384–407.
- van Dijk, Jan (1999)
The Network Society. *Social Aspects of New Media*. London: Sage.
- Winston, Brian (1986)
Misunderstanding Media. London: Routledge & Kegan, Paul.